

ALOIS ANDRLE

ÚZEMNÍ VÝZKUM A GEOGRAFIE

A. Andrle: *Research of Territory and Geography*. — Sborník ČGS, 96, 3, p. 184—190 (1991). — The research of territory has its natural basis in geographical sciences. It has a long-term tradition, both national and international. The paper is a critical evaluation of results of the International conference of geographers and representatives of other sciences on 12—15 October 1988 in Zell am Moos in Austria. Conclusions of this paper analyze the situation of the research of territory which exists in Czechoslovakia in the period of transition of society to the market economy. KEY WORDS: research of territory — humanization of geography — transition of society in CSFR.

Teorie i výzkumná empirie prostorového uspořádání a plánování má přirozenou výchozí základnu v geografické vědě. Prostorové (územní) plánování je nemožné bez znalostí geografických. Antropogenní aktivity působí na zevní prostředí člověka. Úzké vzájemné působení prostoru na člověka a člověka na prostor je poznáná skutečnost.

Územní výzkum má i v celosvětovém měřítku dlouhou tradici. Jeho funkce v novodobé historii člověka a jeho fungování v prostoru (zde máme na mysli jen prostor pozemský) má mnoho aspektů. Jejich význam pro formování teorie územního výzkumu se liší v čase i místě. Empirický výzkum se zaměřuje podle aktuálních potřeb společností a současně získává informace pro možné abstrakce a formování teorií.

Náš příspěvek je zaměřen na přínos empirického výzkumu území pro geografickou vědu, a to na základě nejnovějších prací rakouských a dalších zahraničních odborníků územního plánování, ale také odborníků dalších věd, kteří vycházejí ze studia vztahů mezi územím a příslušnými dalšími disciplínami. Rakouský Pracovní kruh pro územní výzkum (Arbeitskreis für Regionalforschung) pořádá pravidelné konference, věnované vztahům mezi územním výzkumem a geografii. Poslední se konala 12.—15. října 1988 v Zell am Moos za účasti 180 geografů a vědeckých a odborných specializovaných pracovníků vysokých škol, správních úřadů a územních plánovačů. Výsledky tohoto 3. zasedání byly shromážděny v rozsáhlém sborníku (1), z něhož si lze učinit dosti přesný obraz o zaměření, metodách, analýze a aplikaci územního výzkumu nejen v Rakousku, ale také v zemích ostatních účastníků konference.

Editoři sborníku předesílají v jeho předmluvě, že proměny obsahu a metod územního výzkumu lze klást na počátek 70. let. Pokud jde o Československo, myslím, že k těmto změnám u nás došlo již dříve, nepochybně již počátkem 50. let, nesporně pak v souvislosti se zřízením Stát-

ního ústavu pro územní plánování — TERPLAN — v roce 1954. Další etapa začíná u nás po vyjití zák. č. 50/1976 Sb. o územním plánování a stavebním řádu, která spadá do etapy počátku prohloubení územního výzkumu v Rakousku, Spolkové republice Německo, ale i ve Švýcarsku a jinde. K rozvoji územního výzkumu došlo v Evropě zřejmě v souvislosti s etablizací ekologie jako vědy na přelomu 60. let, kdy bylo nutno nově formulovat vztahy mezi geografickou vědou a disciplínami, které z ní obsahově i metodicky vycházely.

Většina odborníků územního výzkumu a územního plánování považuje územní výzkum za empirickou disciplínu. S tím je možno souhlasit, a to zejména v důsledku jejího převážně praktického zaměření. Nechtěl bych v tom však vidět popření i jejího značně širokého teoretického uplatnění, a to především ve vztahu ke společenským vědám. O tom však není možno se v souvislosti s tímto příspěvkem hlouběji rozšiřovat. Nečiní tak ani editoři, i když upozorňují na přesun těžiště převážně kvantitativního výzkumu na výzkum s prvky kvalitativními, a tím i na vznikající šance při řešení některých abstraktních, teoretických otázek územního plánování a výzkumu. Svědčí o tom i některé specializované práce vydané v roce 1989 (3, 4).

Předmět a metodiku současného územního výzkumu lze shrnout zhruba do deseti okruhů, z nichž na konferenci bylo vytvořeno devět tematických skupin.

První okruh příspěvků se zabýval „Otázkami regionálního vývoje a regionální politikou“. Ve shodě s našimi poznatky konstatovali i autoři konferenčních příspěvků, že regionální vývoj nelze vymezit jednoznačnými hranicemi, ale že jde většinou o vývoj překračující hranice vymezené administrativně nebo i jinak (ryze geograficky) a že proto ani územní politika se nemůže omezovat jen těmito úzkými hranicemi. Do této skupiny příspěvků však patří i ty, které analyzují podstatu a obsah územně vymezených fenomenů, jejich homogenitu, vnitřní potenciál i vyzářování identity do jejího zájmu. Zazněly zde i ryze politické příspěvky zaměřené na důsledky zapojení Rakouska do Evropských společenství.

Druhý okruh příspěvků lze zahrnout pod společný název „Význam technického pokroku pro regionální ekonomický vývoj“. Technický pokrok, rozvoj informatiky a nové možnosti měření ekonomických procesů se stávají stále významnější součástí územních výzkumů; umožňují jeho prohloubení a prohlubují analytické možnosti.

Třetí okruh se zabýval otázkami „Pracovního trhu“, a to z hlediska územních problémů. Geografické diskrepance v rámci jedné země, ale tím spíše v rámci celé Evropy, Evropských společenství, budou narůstat. Základní problémy budou propojovány s problematikou ženské zaměstnanosti, s pracovním zařazením nejmladších generací a tím také s problematikou školskou. Samostatné téma představují územní otázky nezaměstnanosti.

Čtvrtý okruh byl věnován „Službám ve vztahu k územnímu vývoji“. Kromě základních pojmů a vymezení terciárního sektoru zde byly konstruovány hypotézy, ale také strategie výstavby služeb a jejich fungování, otázky centralizace a decentralizace služeb, vztahu k výrobním odvětvím, ale také jejich velkému významu pro ekonomicky slabé oblasti. Terciární sféra má velký význam pro územní celky, charakteristické poddimenzováním prvého, ale hlavně druhého sektoru.

Pátý okruh se zabýval „Konceptí a plánováním cestovního ruchu“. Cestovní ruch a turistika mají pro Rakousko zvláštní význam, protože se významně podílejí na tvorbě národního produktu. Proto se územní orgány zabývají vymezováním oblastí vhodných pro další rozvoj domácí i mezinárodní turistiky, protože odvětví „cestovní ruch“ může vyrovnávat v letech ekonomického útlumu deficity národního účetnictví. Cestovní ruch ovšem úzce souvisí s politikou zdravého životního prostředí a jeho zachování. Proto se mluví o „inteligentní turistice“ nebo jindy o „zdravé turistice“ a hledají se cesty, jak k nim dospět a nezkrátit ekonomické potřeby země.

Šestý okruh shrnul otázky „Využívání půdního fondu a přírodního potenciálu“. Na příkladu SRN a Rakouska je demostrována důležitost statistiky půdního fondu podle druhu kulturních ploch (v naší definici) a jeho udržování „up-to-date“. Výsledky těchto šetření jsou mj. nezbytné pro tvorbu koncepcí zachování a renesance zdravého životního prostředí. Geografové se otázkami evidence půdy zabývali již od 30. let našeho století. Zdá se mi, že po této stránce mají československé procedurální a statistické metody určitý předstih, i když v posledních letech bylo leccos zanedbáno např. z hlediska evidence nemovitostí. Mapové vedení půdního fondu je všude nezbytným předpokladem vyhodnocování numerických údajů. Kromě britské a polské metody je zmiňována i francouzská geografická škola zpracovávání územních podkladů pro vyhodnocovací procesy využívání a z toho odvozeného i plánování přírodních potenciálů půdního fondu. Hodně místa je věnováno definičním a terminologickým otázkám. Z našich autorů jsou citováni např. J. Kolejka, M. Ružička, J. Drdoš a několikrát F. Žigrai.

Sedmý okruh příspěvků je věnován „Regionálnímu vývoji obyvatelstva“. Překvapuje poměrně malý počet příspěvků: tři. Jeden se zabývá dlouhodobým regionálním vývojem obyvatelstva ve spolkovém Německu, druhý je věnován regionálním rozdílům vývoje obyvatelstva v NDR včetně projekcí, a třetí se zabývá prostorovými rozdíly stárnutí obyvatelstva v Rakousku. Západoněmecké projekce vyšla z údajů o počtu obyvatelstva v 70. letech a počítala s celkovým úbytkem 1/4 obyvatelstva do roku 2030, diferencovaným podle toho, zda šlo o scénář s rychlejší nebo pomalejší urbanizací SRN. Rychlejší úbytek se předpokládal při zvyšování tempa disurbanizace, pokračování tempa suburbanizace a při stabilizaci venkovského zázemí; pomalejší úbytek by bylo možno očekávat při zpomalení tempa disurbanizace a suburbanizace včetně pohybu ve velkoměstech a při zpomalení úbytku venkovského obyvatelstva. Projekce byly vypočteny také s přihlédnutím k základním věkovým skupinám obyvatelstva. Zatímni ověření na základě skutečného vývoje potvrzuje větší těsnost projekce a skutečnosti podle druhého scénáře. Projekce za NDR byla vypočtena za pět oblastí (Berlín, Sever, Střed, Jihozápad, Jih), a to rovněž do roku 2030 při výchozí situaci v roce 1975. Kromě toho byly vypočteny projekce podle městských zón. Projekce za Rakousko (do roku 2050) byly vypočítány se zvláštním zaměřením na proces stárnutí obyvatelstva a samostatné sledování počtu a podílu obyvatelstva staršího 60 let. Proti současným zhruba 20 % dosáhne v roce 2050 podíl 60letých a starších 33 %. Výpočty byly provedeny za všech 9 spolkových zemí. Nejvyšší podíl starého obyvatelstva bude na konci projekčního práhu v Burgenlandu, nejnižší (díky přistěhovalectví) ve Vídni. Podíl

starého obyvatelstva na úhrnu obyvatelstva se považuje za méně významný než absolutní počet této populace. Ten totiž určuje potřebu „druhé sociální sítě“.

Osmý okruh příspěvků se zabýval „Prostorovou identitou“. Tato identita je chápána jako podnět pro „humánní geografii“. Přitom hranice „prostorové identity“ nejsou jasné, ani její skutečná náplň. Spor je také o tom, zda tuto identitu určuje jedinec nebo společnost. Jde o problém funkce „sociální geografie“ a proti tomu „psychogeografie“. Giddensova „strukturální teorie“ [2] má stále větší vliv na formulování stanovisek, že „geografie jednotlivce“ bude považována za bezobsažný program humánní geografie. Další příspěvek se zabývá studiem lokalit a s tím souvisejícími výzkumy městských systémů. Studium lokalit prožívá renesanci. Dosavadní přístup preferoval konceptuální začleňování místních studií a šetření do širších územních souvislostí. Zdá se, že nyní je přístup protichůdný: preferování místních zvláštností v podobě sociálně geografických postupů. Výzkum měst má přitom samostatný význam, vyzařování jejich vlivu na širší zázemí bude obohacovat geografické analýzy. Na to navazuje příspěvek o velikosti vlivu lokálních identit na lidské vědomí. Na příkladu ztotožňování se obyvatel jedné z městských čtvrtí Celovce (Klagenfurt) s jejich bydlištěm je zkoumáno i jejich povědomí příslušnosti k lokalitě. To závisí na způsobu bydlení, na vzpomínkách z mládí, na ztotožnění určitých jednání s místem bydliště. Regionální identitou vycházející z jazykových odlišností konkrétního území se zabývá příspěvek o čtyřech jazykových oblastech (Normandie, jižní Francie, Venezia Giulia a Ladinie), jejichž hranice nejsou totožné s hranicemi správními, a to v důsledku politické příslušnosti těchto území k různým zemím v dějinách nebo zvláštního vývoje v hranicích jedné země. Identita těchto jazykových oblastí je zkoumána zevnitř i zevně. Cenné jsou i historické exkursy. „Prostor a komunikace“ je další příspěvek zařazený do osmého okruhu geografické problematiky. Autorka U. Maier-Rablerová naznačuje, že svou studii navrhuje vytvořit nové samostatné odvětví územního výzkumu, a to dvou témat: prostoru a komunikace. Ptá se: „Co je komunikativního na prostoru, resp. co je prostorového na komunikaci?“ Svůj přístup pak demonstruje na několika výchozích poznatcích: a) na rostoucí koncentrací medií, a to na mezinárodních, národních i krajových rovinách, b) na vzniku nových technologií v podobě nových medií, c) na demonopolizaci medií, d) na alternativní koncepci medií a renesanci místních medií. Z toho vychází při doporučení, čím by se měla takto nově formovaná disciplína zabývat: jaké jsou budoucí trendy, kde hledat v mediích závady, jaké jsou slabiny, jaká opatření mají smysl? Na několika schématech ukazuje vazby mezi způsobem komunikace a velikostí území (prostoru), v němž ke komunikaci dochází. S psychologickým zaměřením se setkáváme v příspěvku o místně vymezené identitě jako výzkumném problému psychologie. Je to další příspěvek zabývající se vznikem identifikace jedince s místem bydliště, města ap., tentokrát nahlédané očima psychologa. Autor M. Lalli přiznává, že na rozdíl od geografů, kteří mají definici „regionální identity“, ekopsychologové takovou definici postrádají, i když termínů mají mnoho (place identity, urban identity, place dependence, sense of place, home, rootedness aj.). I sám pojem „identita“ se u psychologů liší. Musí se rozeznávat identifikace subjektu s místem a identita samého místa. Tato druhá určuje „image místa“.

Autor pak vysvětluje historii „ekologické psychologie“, jak se vyvinula v posledních 20 letech a která se zabývá interakcí mezi člověkem a jeho okolím. Sám základ leží už u E. Durkheima. Je navržen výzkumný program, vycházející z několika základních požadavků na získání nových poznatků o vztazích místa a „psyché“ osob vybraných pro výzkum; týkají se postojů vyplývajících z identifikace dotazovaných osob k určitému místu (místům) pod různými zornými úhly vztahů a poznatků. Psychologické aspekty územního výzkumu představují jeden z novějších směrů geografického bádání ve spojení s jinou specifickou vědou.

Devátý problémový okruh byl zaměřen na „Výzkum měst a plánování měst“. Úvodní příspěvek oddílu je věnován základním úvahám o významu městského výzkumu a městského plánování v toku dějin. Až do 60. let našeho století bylo registrováno zvyšování počtu městského obyvatelstva a míry urbanizace ve všech průmyslových zemích Evropy a Severní Ameriky. Poté konstatujeme zvolňování tempa urbanizace a decentralizaci obyvatelstva většiny těchto zemí. Charakterizuje ho proces suburbanizace a růst ekonomických aktivit v příměstských oblastech ev. aglomeracích a růst středně velikých a malých měst i v okrajových místech zemí. Někteří demografové a geografové se domnívají, že toto zbrzdění urbanizace je dočasný fenomén a že je nutno připravit se na opětovné zvýšení pohybu obyvatelstva do velkých měst a metropolí. Výzkum by se měl proto zaměřit na tyto kardinální otázky nejbližší budoucnosti. Další příspěvek se týká udržování a modernizace domovního a bytového fondu v soukromém vlastnictví. Tomu nebyla dosud ani v Rakousku, resp. hlavně ve Vídni věnována legislativně taková podpora a zájem, jak si to tento fond zaslouží. Teprve na počátku 80. let se situace mění a stát a „veřejná ruka“ poskytuje soukromým vlastníkům domů a bytů podpory na údržbu a modernizaci domovního a bytového fondu; to je obsah podnětného příspěvku devátého oddílu publikace. Následuje „case study“ o boji o městský park [les] v Curychu jako symbolu péče o městské životní prostředí. Údržba tohoto parku bude stát ročně 50 mil. švýcarských franků. Ročně ho navštíví 1,2—3,3 mil. osob. V průměru přijde jedna návštěva na 3,50 Fr. Přesto se lesopark považuje za nutné zachovat. Další příspěvek je věnován studiu vlivu subjektivních postojů veřejnosti k životnímu prostředí na městské plánování. Důležité je pochopitelně zjistit kvantitu a kvalitu těchto postojů, provést jejich zobecnění a mít možnost je promítnout do plánovacího procesu. Tato metoda plánování městského života je poměrně nová. Jejími svědky v Československu (např. v hl. m. Praze, v hl. m. SR Bratislavě a mnohde jinde) jsme v současnosti (tzv. ZAKOS, tunel pod Letnou, bratislavské podhradí) a budeme jejími svědky i v budoucnosti. Úzce souvisí s demokratizací politického a tedy i kulturního života a s masovým zaměřením pozornosti obyvatel na otázky životního prostředí obecně a ve městech zvláště. Tři závěrečné příspěvky oddílu jsou věnovány příbuzné problematice: vývojovým perspektivám středisek vyšší vybavenosti v plánování rozvoje měst, významu nákupních středisek ve městech pro rozvoj obchodních center a nákupních ulic ve městech, a změnám v lokalizaci obchodní sítě a důsledku těchto změn v kvalitě a dopravních směrech (na příkladu Vídne). Každý z těchto příspěvků přibližuje svým způsobem problematiku osídlení a bydlení ve městech a charakterizuje ze svého pohledu kvalitu bydlení městského obyvatelstva.

Panoráma příspěvků 3. zasedání pracovní skupiny pro územní výzkum a geografii myslím dobře charakterizuje současný stav územního bádání v Rakousku, Německu, Švýcarsku, ale zřejmě i v dalších západních zemích Evropy. I když zde nebyly jako nějaký pomyslný desátý okruh soustředěny příspěvky vztahující se k dopravě, její problematika byla přece v některých příspěvcích traktována. Ve vztahu k náplni československého územního výzkumu a plánování musíme konstatovat, že okamžité přímé začlenění do celoevropské problematiky bude nutně spojeno nejprve s prohloubením kontaktu s teoretickými problémy disciplíny, včetně prohloubení styků s konkrétními pracovišti a konkrétními odborníky. Pak bude možno nabídnout některé sféry našeho výzkumu, který byl sice často orientován na některé specifické problémy vyplývající z centrálního řízení nejen ekonomiky, ale také vědy (a to jak v základním, tak aplikovaném výzkumu), avšak i naše pracoviště měla vlastní profil, který se může dobře uplatnit i v mezinárodním kontextu. Mám na mysli profesionální provázanost makro- a mikropohledů na zadané nebo autonomně volené úkoly. Zejména ve vztahu k životnímu prostředí přinesl čs. územní výzkum výsledky, které byly na vysoké odborné a politické úrovni, i když právě v tomto směru vyvolávaly nepříznivé reakce decizních politických i státních orgánů, neboť se v maximální míře snažily bránit katastrofálním důsledkům některých politicko-ekonomických rozhodnutí (brutální exploatace severočeské uhelné pánve, berounská kaskáda přehrad, Pomoraví a Poďyjí, Ostravsko, Pováží, východní Slovensko atd.).

Mezinárodním trendem v současném územním výzkumu je proces jeho další humanizace, tj. respektování lidského faktoru v území, a to nejen jako jeho ničitele, ale jako ochránce. Proto se logicky setkáváme v programech geografického výzkumu nejen s problémy ekonomickými, technologickými, problémy územní distribuce obyvatelstva, otázkami regionálního rozmístění pracovních sil a nutnosti jejich redistribuce, s otázkami cestovního ruchu, ale především s funkcí a rozložením služeb a celého terciárního sektoru, s hledáním identity krajiny i člověka v ní, s otázkami sociologickými, ale také psychologickými. Nadále jako jedním z hlavních výzkumných námětů a iniciativ zůstává zkoumání procesu a důsledků urbanizace, která hrozí světu, a to nejen v tzv. vyspělých zemích, ale s mnohem větší naléhavostí v zemích rozvojových, kde působí demografické faktory v intenzitě, kterou dnešní ekonomicky vyspělé země v době své zrychlené urbanizace v 19. a 20. století nepoznaly, takže jejich zkušeností a podnětů regulace tohoto procesu nelze využít.

Československý územní výzkum nyní stojí před teoretickým i praktickým úkolem vypracovat program výzkumu za podmínek přechodu naší společnosti s ústředním plánováním ke společnosti tržního hospodářství za složitých politických, ekonomických i ekologických podmínek, za podmínek volného pohybu obyvatelstva a pracovních sil nejen na státním území, ale i přes hranice států. Jsou to tedy i nové podmínky geografického bádání.

Literatura:

1. AUFHAUSER, E., GIFFINGER, R., HATZ, G.: Regionalwissenschaftliche Forschung: Fragestellungen einer empirischen Disziplin. Wien, 1989. Mitteilungen des Arbeitskreises für Regionalforschung, Vol. 19, 502 s.

2. GIDDENS, A.: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. 1984.
3. LICHTENBERGER, E. (Hrsg.): Österreich zu Beginn des 3. Jahrtausends. Raum und Gesellschaft. Prognosen, Modellrechnungen und Szenarien. Wien, 1989.
4. VIELHABER, Ch.: (Hrsg.): Politische Bildung im Geographie- (und Wirtschaftskunde-) Unterricht: Beiträge zu einem unbewältigten Problem der Schulgeographie. Wien, 1989.

Summary

RESEARCH OF TERRITORY AND GEOGRAPHY

The research of territory has its natural basis in geographical sciences. It has a long-term tradition, both national and international. Its scope of activity increases permanently. The international trend points to a „humanization of geography“ in that sense that the human factor, its functions and results of its activity on territory become, more and more, an object of the research. It is documented in this paper by explaining the orientation of the International conference of geographers and representatives of other sciences which was held on 12–15 October 1988 in Zell am Moos in Austria. Conclusions of this paper state that the present Czechoslovak research of territory must respond to all social changes which are carried out after 1989 by transition of society with a centrally planned economy to that with a market economy. This will result, besides others, in a more intensive migration of population within boundaries of the State as well as across borders of particular countries.

(Pracoviště autora: Terplan, Platněřská 19, 110 00 Praha 1.)

Došlo do redakce 11. 3. 1991

Lektoroval Václav Gardavský